

محمد عبدالشہید نعمانی

ایضاح ابو حنیفہ

کہ

تابعیت

حال ہی میں حافظ ابن الجوزی کی "العلل المتناہیۃ فی الاحادیث الراءیۃ" کا ایک چوڑا
الخط قلمی نسخہ ہماری نظر سے گزرا اس میں تاریخ تنظیم کے حوالہ سے یہ عبارت اسی طرح
مذکور ہے جس طرح "تاریخ بغداد" کے مطبوعہ نسخہ میں ہے لیکن مولانا عبدالحی صاحب
فرنگی علی نے "اقامۃ الحجۃ علی ان الاکثار فی التعلیل لیس ببدعۃ" میں دارقطنی کی اس عبارت
کو ان ہی الفاظ میں نقل کیا ہے، جن الفاظ میں حافظ سیوطی کی "تبییض الصنیعہ" اور ذیل
الذیلی میں مذکور ہے۔

اس بحث کا اصل تصفیہ تو اسی وقت ہو سکتا ہے جب کہ حافظ حمزہ بن یوسف
سہمی کی کتاب السوالات عن الدارقطنی کا صحیح اور قدیم مخطوطہ ہمارے پیش نظر ہو۔
واضح ہے کہ جس طرح رجال کے متعلق حافظ حمزہ بن یوسف سہمی کا ایک رسالہ

صفحہ ۳۵۔ اس کا قلمی نسخہ پیر وچھنڈو میں مولانا بدیع الدین کے ذائق کتب خانے میں ہمارا
نظر سے گزرا ہے۔

ہے جس میں انھوں نے دارقطنی سے روایہ کے متعلق سوالات کیے ہیں، اسی طرح محمد ابو عبد الرحمن محمد بن الحسین سلمی نیشاپوری المتوفی ۳۱۷ھ کا بھی اسی موضوع پر ایک رسالہ موجود ہے جس میں مشائخ و رواۃ کے حالات پر موصوف نے بھی دارقطنی سے کچھ سوالات کیے تھے اور ان کو سن کر قلمبند کر لیا تھا۔ اس رسالہ کا آغاز ان الفاظ سے ہوتا ہے :-

اخبرنا ابو الفتح محمد بن احمد بن عبد اللہ بن محمد بن اسماعیل
بن سلمہ المعروف بسکویہ الاصبہانی قال قرئ علی الشیخ ابی عبد اللہ
محمد بن الحسین السلمی بنیساہور فاقتر بہ قال سمعت ابا الحسن علی
بن عمر بن احمد المہدی الحافظ .

اس رسالہ میں بھی ابو عبد الرحمن سلمی نے دارقطنی سے امام ابو حنیفہ کی صحابہ سے روایت کے بارے میں جو استفسار کیا ہے وہ حسب ذیل الفاظ میں منقول ہے :

وَأَنَّ هَلْ يَصِحُّ سَمَاعُ أَبِي	میں نے دارقطنی سے سوال کیا کہ کیا امام ابو حنیفہ
حَنِيفَةَ عَنِ النَّسَائِيِّ فَقَالَ لَا يَصِحُّ	کا حضرت انسؓ سے سماع ثابت ہے تو انھوں
سَمَاعُهُ عَنِ النَّسَائِيِّ وَلَا عَنِ أَحَدٍ	نے جواب دیا کہ نہ تو حضرت انسؓ رضی اللہ عنہ
مِنَ الصَّحَابَةِ وَلَا تَصِحُّ لَهُ رُؤْيَا	سے ان کا سماع ثابت ہے اور نہ ہی کسی صحابی
أَنْسٍ وَلَا رُؤْيَا أَحَدٍ مِّنَ	صحابی سے نیز ان کے بارے میں نہ حضرت انس
الصَّحَابَةِ .	رضی اللہ عنہ کی روایت ثابت ہے اور نہ ہی کسی

۱۷ اور صحابی کی۔

اب ابو عبد الرحمن سلمی کی کتاب السوالات دیکھنے کے بعد بظاہر یہی بات راجح معلوم ہوتی ہے کہ حافظ سیوطی سے دارقطنی کا قول نقل کرنے میں تسامح ہوا ہے اور غالباً

۱۷ اس رسالہ کے قلمی نسخہ کا عکس چوہدری عبدالعزیز صاحب کلکٹر کسٹم کراچی کے ذاتی کتب خانہ میں موجود ہے۔ ۱۷ باب النون

دارقطنی امام اعظم کے بارے میں نہ صحابہ سے روایت کے قائل ہیں اور نہ روایت کے۔ بہر حال خلاصہ بحث یہ ہے کہ دارقطنی، خطیب بنداوی اور ابن الجوزی تینوں حضرات صحابہ سے امام اعظم کے سہارا کے قائل نہیں ہیں۔ ان میں ابن الجوزی خطیب سے ناقل ہیں اور خطیب کا دار و مدار دارقطنی کی مذکورہ تصریح پر ہے۔ اب غور طلب بات یہ ہے کہ خطیب اور ابن الجوزی دارقطنی کی ایک بات کو تو ماننے میں مگرو دوسری بات تسلیم نہیں کرتے۔ یعنی دونوں حضرات اس امر کا تو اقرار کرتے ہیں کہ امام ابوحنیفہ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کو دیکھا تھا مگر اس بات کو ماننے کے لیے تیار نہیں کہ انھوں نے حضرت انس سے کوئی روایت سنی بھی تھی حالانکہ جس بنیاد پر یہ دونوں بزرگ دارقطنی کا فیصلہ روایت انس کے متعلق مسترد کر رہے ہیں، اسی بنیاد پر روایت سے انکار بھی مسترد ہوجاتا ہے۔ "طبقات ابن سعد" کی وہ روایت جو تابعیت کے ذیل میں گزر چکی ہے اور جس کی صحت کے حافظ ذہبی اور حافظ ابن حجر دونوں معترف ہیں اس پر غور کیا جائے تو اس میں روایت اور روایت دونوں کا اثبات ہے۔ اس روایت کے اصل الفاظ جو مخدوم عبدالماسم سندھی نے نقل کیے ہیں، یہ ہیں :

حدثنا النوفلي سيف بن جابر
قاضي واسط قال سمعت ابا حنيفة
يقول قدم انس بن مالك الكوفي
ونزل النخع وكان يخطب بالحرة
وقدمائنا مراءيا له

ہم سے موفق سيف بن جابر قاضي واسط نے
بیان کیا کہ میں نے ابوحنیفہ کو یہ کہتے سنا ہے کہ
حضرت انس بن مالک کوفی نے حضور ﷺ سے
لکھے اور بزانخع میں اترے۔ وہ سرخ خضاب
لگاتے تھے۔ میں نے ان کو متعدد مرتبہ دیکھا ہے۔

اس حدیث میں امام ابوحنیفہ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی کوفہ میں آمد اور عقد بنی نخع میں ان کے نزول کی خبر دینے کے بعد ان کے متعلق یہ بیان کیا ہے کہ وہ سرخ خضاب لگاتے تھے۔ یہ ان کے فعل کی خبر ہے، جو حدیث فعلی موقوف ہوئی۔ اصول حدیث

لہ اتحاف الاکابر بروایات شیخ عبدالقادر قلعی

کا ہر طالب علم جانتا ہے کہ صحابی کے قول، فعل اور عمل کا بیان بھی حدیث ہی کا ایک جزو ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ ایسی حدیث موقوف کہلاتی ہے۔ صحابہ سے امام ابو حنیفہ کی روایت کے ثبوت کے لیے اتنا ہی کافی ہے۔ زیادہ سے زیادہ یہ کہا جاسکتا ہے کہ حدیث مرفوعہ کی روایت مذکورہ حدیث موقوفہ کی روایت کی۔ لیکن روایت بہر حال ہو گئی۔

علاوہ ازیں یہ ایک حقیقت ہے کہ دارقطنی اور خطیب دونوں بزرگ امام اعظم کے فضائل و اہمیت کے انکار میں پیش قدم ہیں۔ امام اعظم کے خلاف ان دونوں صحابہ کا تصب مشہور ہے اور خود ان کی تصانیف اس پر شاہد ہیں۔ جرح و تعدیل کا یہ اصول ہے کہ انکار فضیلت کے سلسلے میں کسی مستصحب یا مؤمنانہ کی بات قابل قبول نہیں۔

مذکورہ بالا سات حضرات میں حافظ ابو نعیم اصفہانی بھی ہیں جنہوں نے مستدر ابی حنیفہ میں ایک مستقل باب صحابہ سے امام ابو حنیفہ کے سماع کے بیان میں قائم کیا ہے، جس کے الفاظ ہیں:

ذکر من رأی ابو حنیفۃ من الصحابۃ در ردی عنہم اور اس کے تحت لکھتے ہیں:

راوی عن انس بن مالک رضی	امام ابو حنیفہ نے حضرت انس بن مالک رضی
وعبداللہ بن الحارث الزبیدی	الذکر عنہ اور حضرت عبداللہ بن الحارث زبیدی
و یقال عبداللہ بن ابی اوفی الاسلمی .	سے روایت کی۔ یہ بھی کہا جاتا ہے کہ آپ نے حضرت عبداللہ بن ابی اوفی اسلمی رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کی ہے۔

اسی بزم بحث کاٹھ کے ایک اور رکن حافظ ابن عبدالبر اندلسی بھی ہیں جنھوں نے کتاب اللغنی میں تفسیر کی ہے :

دسج من مینا اللہ بن الحارث
برجیزہ ذوالقعدہ ۱۸۸ھ میں لایا
امام ابو حنیفہ نے حضرت عبداللہ بن الحارث بن
جزہ کے حدیث کا سہا کیا ہے لہذا اس بنا پر
وہ تابعین میں شمار کیے جاتے ہیں۔

۱۸۸ھ

وسعت نظر اور امامت من کے اعتبار سے ان دونوں حضرات کا پایہ دار قطنی اور قطیب سے کسی طرف کم نہیں ہے۔ یہ بھی واضح ہے کہ ان میں کوئی تنفی بھی نہیں ہے۔ حافظ ابو شیم اصغرانی شافعی ہیں اور حافظ ابن عبدالبر مالکیہ کے امام ہیں۔ ان حضرات کے علاوہ دار قطنی اور قطیب کے ساتھ میں بہت سے محدثین ہیں جو صحابہ سے امام ابو حنیفہ کی روایت کی۔ ان الفاظ میں تفسیر کرتے ہیں، چنانچہ محدث ابو القاسم علی بن کاس حنفی المتوفی ۳۲۳ھ جو دار قطنی کے شاگرد ہیں، فرماتے ہیں :

من خصائصہ انہ یقولون انہ
اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فان اولادہ انہم و اولادہم
وانہم سنیہ و امرؤہم و منہم
قال احسنہ و امرؤہم و منہم
قال سنیہ و امرؤہم و منہم

امام ابو حنیفہ کے فضاہل میں یہ بھی ہے کہ انھوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابہ سے روایت کی ہے، علماء کا اس امر پر اتفاق ہے، البتہ صحابہ کی تعداد کے بارے میں مختلف آراء ہیں بعض چھ صحابہ اور ایک صحابیہ بیان کرتے ہیں جب کہ بعض پانچ اور ایک صحابیہ اور بعض سات اور ایک صحابیہ بتاتے ہیں۔

۱۔ السنن النبویات علی ما فی روایات الدرر السانیہ، جلد ۲ صفحہ ۳۰۲
۲۔ دار قطنی مناقب الأئمة الأربعة، علمی محفل، کتب خانہ فاروقی، نکات نمبر ۲۵۲ (کتب التواضع)
۳۔ رسالہ سنن بن حسین، بن احمد العلمانی (کتاب تصنیف، ج ۲، ص ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴

محدث ابن کاس نخعی کی تصریح سے یہ بھی معلوم ہوا کہ صحابہ سے امام اعظم کی روایت کا مسئلہ ان کے دور تک علماء میں مختلف قیہ نہیں تھا۔

اسی طرح دارقطنی کے مشہور اساتذہ میں حافظ ابو بکر محمد بن عمر بن جبالی المتوفی ۳۵۵ھ بھی ہیں، جو اپنی کتاب "الانتصار لمذہب ابی حنیفہ" میں صحابہ سے امام اعظم کے سماع کی تصریح کرتے ہیں۔ دارقطنی کے ایک اور استاد محدث ابو حامد حضرت نے تو امام اعظم کی صحابہ سے مرویات پر مشتمل احادیث کو ایک مستقل رسالہ میں جمع کروایا ہے، جس کی تفصیل آگے آ رہی ہے۔

خطیب کے اساتذہ میں محدث ابو عبد اللہ حسین بن علی صمیری المتوفی ۴۳۶ھ نے اپنی کتاب "انجام ابی حنیفہ و اصحابہ" میں امام ابو حنیفہ کے صحابہ سے سماع پر ایک مستقل باب قائم کیا ہے، جس کا عنوان ہے:

من لقی ابو حنیفۃ من الصحابة و ما رواه عنهم رضی اللہ عنہم

اسی طرح خطیب کے اساتذہ میں امام احمد بن الحسین القادری المتوفی ۴۳۷ھ نے شرح مختصر کرخی میں صحابہ سے امام اعظم کی روایت کی تصریح کی ہے۔ مذکورہ محدثین و حفاظ کے علاوہ متقدمین اور متأخرین کی ایک بڑی جماعت نے صحابہ سے امام اعظم کی روایت کا اثبات کیا ہے۔ لہذا علماء کے ایک جم غفیر کے اثبات کے مقابلہ میں دارقطنی اور خطیب بغدادی کے انکار کی کیا حیثیت ہے، جب کہ اس پر سے کوئی دلیل بھی موجود نہیں ہے۔

مسلسل

۱۔ محدث صمیری کی اس روایت کا نقل نہ کر سکتے ہیں۔ ۲۔ مجلس علمی کراچی میں موجود ہے۔